

УДК 94(431/4358)“1918/1933”

Л. М. Мицик, В. В. Баров

Державотворчі альтернативи Веймарської республіки

Метою даної статті є порівняльний аналіз альтернативних моделей державного устрою в Німеччині після Листопадової революції 1918–1919 років: демократичної та соціалістичної республік.

Ключові слова: демократична республіка, соціалістична республіка, ліві радикали, демократичний табір.

Целью данной статьи является анализ альтернативных моделей государственного устройства в Германии после Ноябрьской революции 1918–1919 годов: демократической и социалистической республик.

Ключевые слова: демократическая республика, социалистическая республика, левые радикалы, демократический лагерь.

The purpose of this paper is a comparative analysis of alternative models of government in Germany after the November Revolution of 1918–1919, i.e. democratic and socialist republics

Key words: Democratic Republic, Socialist Republic, left radicals, the democratic camp.

В умовах розвитку демократії та становлення громадянського суспільства в Україні особливої актуальності набуває аналіз досвіду розбудови демократії в світі. Першочергову увагу привертає досвід європейський, який презентує зразки як успішного, так і невдалого запровадження демократичних інститутів. Одним з яскравих прикладів є веймарська демократія, що проіснувала протягом доволі короткого часу, проте змогла продемонструвати як беззаперечні здобутки, так і прорахунки, типові для молодих демократій. Метою даної статті є дослідження боротьби між двома моделями державного устрою, що розгорнулася в Німеччині на етапі становлення республіки. Йдеться про моделі демократичної республіки за зразком західних демократій та “соціалістичної республіки”, що стала відповіддю найбільш політично радикалізованих верств суспільства на катастрофу світової війни та зневіру в механізмах суспільного прогресу.

В історіографії проблема боротьби політичних альтернатив Листопадової революції та досвід державотворення Веймарської республіки привертали увагу різних дослідників. Радянські історики,

насамперед Я. С. Драбкін, розглядали лише ліворадикальний проект "соціалістичної республіки" як справді демократичний. При цьому помірковані опоненти німецьких комуністів звинувачувалися в усіх "гріхах", передусім співпраці з реакційними силами, вплив та дієвість яких в тих умовах значно перебільшувалися [3]. В більш пізніх працях Драбкіна помітні спроби більш об'єктивно підійти до цієї проблеми, уникаючи категоричних оцінок [4]. На відміну від радянських дослідників, обмежених марксистсько-ленінською методологічною концепцією, західні дослідники змогли представити більш повну панораму німецького політичного життя перших років існування республіки. Німецький історик А. Розенберг, у своїх дослідженнях німецької соціал-демократії відзначив, що саме боротьба двох поглядів на засади формування республіки призвели до розколу серед німецьких лівих та робітничого руху, тим самим призвівши до зрушення в бік контрреволюції, яке з фатальною неминучістю зумовило загибель першої німецької демократії [8]. Інший німецький історик Г.-А. Вінклер, розглядаючи боротьбу альтернатив після революції, підкреслював більш компромісний характер моделі демократичної республіки для німецького суспільства. На відміну від комуністів, помірковані соціал-демократи та ліберали схилилися до легітимності та правонаступності республіки, що мало вберегти країну від громадянської війни. Це зумовило половинчастість та незавершеність перебудови старого державного устрою, однак дозволило забезпечити відносно мирний перехід від монархії до республіки [1]. Переходу німецького суспільства до першої в його історії демократії присвячена також праця російської дослідниці Г. М. Садової [6], в якій авторка наводить приклади поступової еволюції парламентських інституцій Німецької імперії, що зумовило закономірність становлення демократії в умовах революції. У свою чергу альтернатива демократії у вигляді "соціалістичної республіки", на її думку, виявилась непривабливою для широких верств німецького суспільства [6]. Окремі аспекти проблеми пошуку оптимальної моделі державного устрою демократичної республіки в Німеччині знайшли відображення і в дослідженнях українських науковців [2]. Проте досвід Веймарського державотворення нині потребує, на нашу думку, глибшого й об'єктивнішого аналізу, що й становить мету даної статті.

Народження Веймарської демократії прийнято пов'язувати з подіями 1918 року, коли поразка у Першій світовій війні призвела до революції в Німеччині. Внаслідок революційних подій у Берліні відбулося проголошення республіки 9 листопада. Специфічним стало те, що в

той час, як з балкону рейхстагу соціал-демократ Ф. Шейдеман проголосив Німеччину республікою, німецький комуніст К. Лібкнехт з балкону Берлінського замку виголосив про створення “вільної соціалістичної республіки Німеччини”. Таке “подвійне” проголошення Німеччини республікою окреслило існування двох моделей – демократичної та “радянської” соціалістичної [5].

Це було наслідком того, що Листопадова революція виявила два підходи до створення нових політичних інституцій – революційний та легалістський. Прибічниками революційного підходу були вкрай ліві елементи, що вийшли з середовища СДПН та НСДПН, утворивши спочатку “Союз Спартака”, який у подальшому перетворився у Комуністичну партію Німеччини (КПН). Вони відстоювали ідею того, що німецькі Ради робітничих та солдатських депутатів мають стати основою для формування нових політичних інститутів. На противагу лівим радикалам, СДПН і частина НСДПН, а головне, орган тимчасової влади – Рада Народних уповноважених зайняли позицію дій винятково на основі закону та принципу легітимності щодо державних інститутів Німецької імперії.

У своїх спогадах про Листопадову революцію один з лідерів німецької соціал-демократії Ф. Шейдеман так окреслив першочергові перетворення відповідно до моделі демократичної республіки: “[...] боротьба за визнання миру на основах угоди, без анексій та контрибуцій, [...] боротьба за внутрішні реформи в конституційній комісії [...]” [7, с. 276]. Такі пріоритети були безсумнівним проявом легалістського підходу з боку соціал-демократів.

Натомість ліворадикальний “Союз Спартака” орієнтувався на приклад революційних перетворень за “російським зразком”: ліквідація окремих німецьких держав, усунення усіх правлячих династій, вибори робітничих і солдатських Рад на всіх фабриках та військових частинах та взяття влади їх представниками [3, с. 79].

Модель побудови соціалістичної республіки в Німеччині була представлена в програмному документі “Чого хоче Союз Спартака?”, розробленому за участю одного з лідерів ліворадикального табору Р. Люксембург. У цій програмі аналізувалося політичне становище, в якому на той час перебувала Німеччина внаслідок програної війни та банкрутства старих політичних еліт, а також пропонувався комплекс першочергових заходів зі зміни державної моделі. Передусім, мали бути здійснені заходи для захисту революції (усунення представників “пануючих класів” з поліції та армії, очистка солдатських рад від “реакційного” офіцераства, трибунал над представниками старої влади). В

результаті подальших перетворень окремі німецькі держави мала замінити "єдина німецька соціалістична республіка". Усі парламенти, ландтаги та інші представницькі органи влади мали бути усунені, а їх функції перекладались на робітничі і солдатські ради, які ставали єдиними легітимними владними інституціями. Структура влади, таким чином, складалася з рад різного рівня: місцевих, центральної та виконавчого комітету. Місцеві ради могли висувати своїх делегатів на вибори до центральної ради, який обирав виконавчий комітет – вищий орган законодавчої та виконавчої влади, фактично, уряд. Він мав право призначати та зміщувати центральні загально німецькі органи влади та чиновників. Центральна рада виконувала функцію нагляду та контролю за діяльністю виконавчого комітету. Місцеві ради отримували право відкликання та заміни своїх представників у Центральній раді у будь-який час, у разі, якщо ті діятимуть всупереч інтересам своїх виборців [3].

Вибори до рад мали проходити на всій території Німеччини. До виборів допускалося усе доросле населення обох статей "пролетарського походження" з міст та сіл. Виборчого права позбавлялися офіцери та надстроковики, що означало їх політичну дискримінацію.

В суспільній сфері передбачалось скасування будь-якої соціальної стратифікації, станових відмінностей, правова та соціальна рівність обох статей. Мали бути запроваджені заходи зі скорочення робочого дня (до 6 годин), подолання безробіття, покращення житлово-побутових умов робітничого класу. Сфери освіти та охорони здоров'я реформувалися "в дусі пролетарської революції" [1; 3].

Значна увага приділялася змінам в економічній системі, як базису пролетарської диктатури. Отже, економіку необхідно було теж перебудувати на соціалістичних засадах. Власність та прибутки колишніх німецьких правлячих династій підлягали конфіскації "заради суспільного блага". Анулювалися державні та інші суспільні борги, перш за все військові займи. Землі та угіддя великих та середніх землевласників очікувала експропріація з метою створення соціалістичних сільськогосподарських кооперативів з централізованим управлінням. Соціалізувалася банківська сфера, гірнична та металургійна промисловість, а також великі підприємства промисловості та торгівлі. На всіх підприємствах мали діяти виробничі ради, які за згодою робітничих рад мали забезпечувати належні умови праці, контролювати виробничий процес, загалом, здійснювати керівництво підприємствами. Статки, розмір яких буде вищим за визначений Центральною радою мінімум, підлягали усупільненню [1, с. 54–63].

Модель соціалістичної республіки могла реалізуватися лише у випадку поглиблення революції поряд з подальшою радикалізацією мас, що робило можливими кардинальні зміни. Через це ліворадикальний табір рішуче заперечував реформістський шлях та взаємодію з представниками старого управлінського апарату. Більш того, не тільки стара правляча еліта, але й цілі соціальні групи викреслювалися з моделі нової держави, обмежувалися в політичних та економічних правах. Закономірним наслідком такого підходу могла стати лише загроза громадянської війни. Проте й ті групи, що завдяки “пролетарському походженню” повинні були мати повні політичні права, не були застраховані від ризику втрати важелів впливу на органи влади, оскільки механізми контролю над ними не відрізнялися досконалістю. Покращення в соціальній, суспільно-побутовій та економічній сферах мали радше декларативний характер, не містячи покровових засобів реалізації.

Цілком протилежною за формою та змістом була модель демократичною республіки, яку обстоювали німецькі соціал-демократи та ліберальні кола, що пішли на співпрацю з ними. Ця модель не відображена в єдиному програмному документі через те, що вона стала результатом компромісу між кількома політичними силами. На її створення вплинули політична програма СДПН та світоглядні переконання німецьких лібералів, (як, наприклад, одного з авторів проекту майбутньої Веймарської конституції Г. Пройса). Відчутний вплив на концепцію розбудови демократичної республіки справили приклади західних демократій – французької та американської [2].

Відштовхуючись, як і їх опоненти, від нових умов, що склалися в Німеччині внаслідок війни, прихильники демократії мали інше бачення цілей та засобів державотворення. За їх переконанням, “війна знесла підвалини панства”, внаслідок чого відбувся політичний переворот, який дав масам права демократії, необхідні для їх соціального розвитку. Завданням політичних партій є лише оформити боротьбу мас як свідому та організовану. Демократична республіка має стати державною формою, наданою самим ходом історичного розвитку. Через це об’єктивна потреба в захисті революції та її досягнень втрачала свою гостроту, роблячи можливою співпрацю влади республіки зі старим державним апаратом.

Особливість бачення моделі демократичної республіки з боку поміркованого полягала в тому, що чимало питань державотворення делегувалось Національним зборам. Серед іншого, це стосувалось і питання щодо збереження існування окремих німецьких держав [5].

В якості головного органу представницької влади мав бути збережений парламент (рейхстаг). Місцеві органи влади представлялися ландтагами. Формуватися вони повинні були на основі загальних прямих виборів. У межах своїх повноважень представницькі органи влади відповідали за створення органів виконавчої влади, зокрема, уряду, який мав бути їм підзвітний. Їх основною функцією було здійснення законодавчої діяльності. Робітничі та солдатські ради в цій моделі розглядалися лише як перехідні органи влади, які підлягали розпуску після виборів до Національних зборів [1, с. 80–102].

В економічній сфері демократичний табір виступав за помірковану "соціалізацію" важкої промисловості, не відкидаючи перспективу перетворення усієї капіталістичної економіки в соціалістичну. Однак, на відміну від ліворадикального табору, соціалізація економіки не розглядалася як самоціль, що мала бути досягнена будь-що найближчим часом. Перетворення в економіці мали стати справою майбутнього і здійснитися на основі компромісу між представниками капіталу та представниками праці. Радикальних змін у соціальній сфері не передбачалося [1, с. 96–99; 5].

Безумовно, революційна ситуація в Німеччині мала деякі спільні риси з іншими революціями, що розгорталися в цей період у країнах Центральної та Східної Європи. Спільним було те, що початок революції був зумовлений загостренням внутрішньополітичної та соціально-економічної кризи внаслідок подій Першої світової війни. В політичних системах цих країн тривалий час зберігалися традиції авторитаризму, що були спадком монархічного абсолютизму [6, с. 27–32]. Однак основна боротьба розгорнулася не стільки між прихильниками та противниками збереження старого порядку, скільки між поміркованим та радикальним революційним табором.

Через наявність двох революційних таборів, – поміркованого (соціал-демократичного) та радикального (комуністичного), – а, отже, і двох моделей республіки, в Німеччині, як і в Росії у 1917 році, складалася ситуація двовладдя. Помітним ставало існування двох центрів влади – тимчасового уряду Ради народних вповноважених та Рад робітничих і солдатських депутатів. Однак ключова відмінність німецьких Рад полягала в тому, що своєю метою вони не ставили отримання влади на тривалий термін, а лише контроль над старими органами влади в перехідний період [1, с. 43]. Вони розглядали свою діяльність як тимчасовий захід до виборів установчих Національних зборів, які, як єдине легітимне народне представництво, могло обрати модель майбутнього демократичного устрою. Спроби "спартаківців" радикалізувати Ради виявились безуспішними.

Німецькі соціал-демократи, що внаслідок революції стали на чолі Німеччини, розглядали себе скоріше як тимчасові управлінці, ніж реформатори та фундатори німецької демократії. Протягом десяти тижнів між проголошенням республіки та виборами до Національних зборів вони утримувалися від докорінних змін як державного устрою, так і економічного ладу [1, с. 45]. Такий підхід повною мірою відобразив їх спрямованість на дотримання законності та правонаступності нової демократичної Німеччини, проте, він містив і недоліки. Так, відмова від змін означала, в тому числі, й збереження державного апарату, значною мірою відповідального за дії старої влади. Особливо гострою ця ситуація стала в судовій сфері, яка, протягом усього періоду першої німецької демократії, залишалась найбільш ворожою щодо неї. Аналогічною була ситуація і серед інших державних службовців. У свою чергу відмова від рішучих перетворень в економічній сфері, перш за все кроків, спрямованих на демонополізацію важкої промисловості, чого вимагали профспілки, призвела до збереження економічного базису реваншистських та антидемократичних за духом сил, що відіграло фатальну роль в долі німецької демократії [1, с. 77–79; 4].

Причиною такої відданості соціал-демократів принципу правонаступності владних інститутів, на думку німецького історика Г. Вінклера, була нестача відповідно підготовлених та досвідчених кадрів в їх середовищі та страх перед хаосом в разі масових звільнень чиновників. Утім, певні можливості для обмеженої демократизації державного апарату існували, але так і не були використані, оскільки це не вважалося першочерговим завданням [1, с. 46–49].

На противагу соціал-демократам, ліворадикальний табір намагався протиставити Ради робітничих і солдатських депутатів як тимчасовому уряду Народних вповноважених, так і майбутнім Національним зборам, виступаючи за радикальний злам як старого державного устрою, так і існуючої економічної системи. Гасло “диктатури пролетаріату” викреслювало з рядів повноправних громадян цілі прошарки тогочасного німецького суспільства. Декларуючи своєю метою побудову “справжньої демократії”, “спартаківці” на практиці підходили до неї з мірками “класової боротьби”, що апріорі позбавляло їх модель республіки дійсно демократичного змісту.

Принциповими були відмінності і в політичних методах поміркованого і ліворадикального таборів. Наприклад, соціал-демократи спиралися на легальні методи, головним чином, виборчий процес, як засіб набуття вотуму народної довіри для своєї подальшої діяльності. Саме тому вибори до Національних зборів, за їх переконанням, мали

легалізувати зміни, що відбулися внаслідок Листопадової революції, та подальші перетворення. В свою чергу, "спартаківці" вважали припустимими як легальні (вибори), так і нелегальні політичні методи, зокрема, збройне повстання [6, с. 137–139].

Важливою віхою в боротьбі двох моделей став загальнонімецький з'їзд Рад у Берліні 16 грудня 1918 року. Попри прагнення ліворадикального табору використати з'їзд, як засіб для захоплення влади шляхом наділення Рад ширшими повноваженнями, більшість делегатів залишилась вірною ідеї скликання Національних зборів. Такі настрої не були дивними, якщо взяти до уваги, що в суспільстві переважало відчуття втоми після завершення війни. Зрозумівши, що роздмухування протистояння між Радами та урядом Народних уповноважених є безперспективним, "спартаківці" почали відходити від легальних засобів політичної боротьби [3, с. 153–161].

Ще раніше ліворадикальний табір зміг залучити на свій бік Народну морську дивізію – одне з військових формувань, що виникло на хвилі революції. У разі загострення політичної ситуації цей підрозділ міг стати збройним авангардом радикальних революціонерів. Утім, військове керівництво, як і уряд Народних уповноважених, спромоглися вчасно розгледіти загрозу та розформувати частину [5, с. 354].

Спроби ліворадикального табору спертися на озброєнні групи, встановивши силою свою модель "соціалістичної республіки", ставило Німеччину на межу громадянського конфлікту. Саме такі тенденції підштовхнули поміркований табір, що виступав за модель демократичної республіки, до зближення з найбільш консервативною силою німецького суспільства – кадровими військовими. Німецькі демократи протягом першого періоду революції не спромоглися створити лояльні собі формування і тепер були змушені сподіватися на сили старої німецької армії. У свою чергу, попри відразу до демократичного табору, керівництво армії вбачало у лівих революціонерах більшу загрозу, ніж у поміркованому уряді Народних уповноважених. Це зробило можливим тактичний союз цих двох політично різновекторних сил [1, с. 56–58].

Скориставшись активізацією робітників у Берліні на початку 1919 року, німецькі комуністи – "спартаківці", підняли повстання. Однак серйозні прорахунки в його підготовці, недооцінка можливостей взаємодії демократичного та консервативного таборів, несприйняття більшістю німецького суспільства гасел громадянської "класової" війни прирекли Січневе повстання в Берліні на поразку. Разом з ним поразки зазнала і модель "соціалістичної республіки", яку відстоював

німецький ліворадикальний табір. Пізніші рецидиви у вигляді “радянських республік” у Баварії та Бремені вже не загрожували розвитку демократичної моделі державного устрою [1, с. 68–70].

Таким чином, після Листопадової революції, в Німеччині розгорнулася боротьба не стільки між моделлю старого та нового державного устрою, скільки між моделями республік та шляхів модернізації суспільства. В тогочасних умовах оформилось дві взаємовиключні альтернативи: демократична республіка за західним зразком та “соціалістична республіка” як форма соціального експерименту. Глибокий внутрішній антагонізм робив ці моделі взаємовиключними, не допускаючи компромісу між ними. Водночас конструктивний потенціал демократичної моделі зміг створити умови для співпраці різних політичних сил, що дозволило забезпечити правонаступність державних інститутів та уникнути розколу серед суспільства. В той же час правовий нігілізм, догматизм та дискримінаційний підхід за класовою ознакою, властиві ліворадикальному табору, зробили неприйнятною модель соціалістичної республіки. Тим самим, боротьба двох підходів до формування нових політичних інститутів в Німеччині завершилась перемогою демократичної моделі.

Література

1. Винклер Г.-А. Веймар 1918–1933. История первой немецкой демократии / Г.-А. Винклер. – М. : Росспэн, 2013. – 880 с.
2. Демчук О. В. Рождение Веймарской конституции 1919 года: историко-правовой анализ [Электронный ресурс] / О. Демчук. – Режим доступа: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/3/./demchuk.pdf. – Назва з екрана.
3. Драбкин Я. С. Революция 1918–1919 гг. в Германии / Я. С. Драбкин. – М. : Соцэкгиз, 1958. – 444 с.
4. Драбкин Я. С. Проблемы и легенды в историографии Германской революции 1918–1919 / Я. С. Драбкин. – М. : Наука, 1990 – 278 с.
5. История Германии : в 3 т. : учеб. пособие / под общей ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. – М. : КДУ, 2008. – 672 с.
6. Садовая Г. М. Германия: от кайзеровской империи к демократической республике (1914–1922) / Г. М. Садовая. – Самара : Самарский университет, 2008. – 278 с.
7. Шейдеман Ф. Крушение Германской империи / Ф. Шейдеман. – М. ; Петроград : Государственное изд-во, 1923. – 326 с.
8. Rosenberg A. Geschichte der Weimarer Republik / A. Rosenberg. – Frankfurt-Main, 1961.